

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (4/2023)

nadesłany: 22.11.2023 r. – przyjęty: 18.12.2023 r.

Beata PIETKIEWICZ-PAREEK*

Rodzina afgańska i pozycja Afganek w Islamskim Emiracie Afganistanu

The Afghan family and the position of Afghan women in the Islamic Emirate of Afghanistan

Abstrakt

Wprowadzenie. W sierpniu 2021 roku, po wycofaniu się wojsk NATO z Afganistanu talibowie przejęli władzę w Kabulu. W przeciągu kilku tygodni doprowadzili do retalibani-zacji, czyli powrotu do metod rządzenia krajem znanych z lat 90. W pierwszej kolejności zamknęli szkoły przed dziewczętami, zakazali powrotu do pracy kobietom, czym zniszczyli życie milionom obywateli poprzez wpędzenie ich w depresję i myśli samobójcze.

Cel. Celem artykułu jest pokazanie, że z perspektywy feministycznej teorii społecznej reprodukcji system patriarchalny jest przyczyną opresji płciowych i odpowiada za reprodukcję i podtrzymywanie nierówności społecznych.

Materialy i metody. Badania przeprowadzono na podstawie analizy literatury przedmiotu oraz za pomocą wywiadów z Afgańczykami oraz afgańskimi uchodźcami. Badania trwały

* e-mail: beata.pietkiewicz-pareek@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Pedagogiki, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

University of Wrocław, Faculty of the Historical and Pedagogical Sciences, Institute of Pedagogy, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0001-8450-1707

od grudnia 2021 roku, kiedy po raz pierwszy miałam okazję odwiedzić Ośrodek dla Cudzoziemców w Grupie i poznać przebywających tam afgańskich uchodźców, do listopada 2023 roku. Respondenci przebywający w Polsce skontaktowali mnie ze swoimi rodakami oraz z uciekinierami przebywającymi w Iranie. Pytania do wywiadu były częściowo ustrukturyzowane, a odpowiedzi zapisywane w dzienniku lub nagrywane.

Wyniki i wnioski. Wykorzystanie perspektywy feministycznej teorii społecznej reprodukcji odnosi się do ludzkiego potencjału, który pozwala zaspokoić wszystkie potrzeby. Narzędziem analitycznym była perspektywa zdolności Marthy Nussbaum, dzięki któremu wykazano, że wpływ talibów na rodziny afgańskie jest przeogromny i prowadzi do niemożności zapewnienia minimum egzystencji ich członkom, zwłaszcza kobietom i dziewczynom.

Słowa kluczowe: edukacja, talibowie, Islamski Emirat Afganistanu, retalibанизacja, rodzina afgańska, feministyczna teoria społecznej reprodukcji.

Abstract

Introduction. In August 2021, following the withdrawal of NATO troops from Afghanistan, the Taliban seized power in Kabul. Within a few weeks, this led to retalibанизation, *i.e.*, a return to the methods of governing the country known from the 1990s. First, they closed schools to girls and banned women from returning to work, damaging the lives of millions of citizens, driving many of them into depression and suicidal thoughts.

Aim. The aim of the article is to show the reader that from the perspective of the feminist theory of social reproduction, the patriarchal system is the cause of gender oppression and is responsible for the reproduction and maintenance of social inequalities.

Materials and methods. The research was conducted based on the analysis of the literature on the subject and through interviews with Afghans and Afghan refugees. The research took place between December 2021, when I first had the opportunity to visit the Center for Foreigners in the Group and meet the Afghan refugees staying there, and November 2023. Respondents staying in Poland put me in touch with their compatriots and with refugees staying in Iran. Interview questions were semi-structured and responses were written in a journal or recorded.

Results and conclusion. Using the perspective of feminist theory of social reproduction refers to the human potential that allows us to meet all needs. The analytical tool was Martha Nussbaum's „Capability Perspective”, which showed that the influence of the Taliban on Afghan families is enormous and leads to the inability to ensure a basic minimum existence for their members, especially women and girls.

Keywords: education, Taliban, Islamic Emirate of Afghanistan, retalibанизation, Afghan family, feminist theory of social reproduction.

Wstęp

Afganistan jest jednym z najbiedniejszych krajów na świecie, którym od ponad 40 lat szargają wojny. Sytuacja kobiet i dziewcząt w rodzinie afgańskiej jest wyjątkowo trudna, a patriarchalne społeczeństwo na każdym kroku wyklucza je z życia społecznego. W rodzinie afgańskiej to mężczyzna pełni dominującą rolę, podejmuje najważniejsze decyzje dotyczące wszystkich członków rodziny, a kobieta została zmarginalizowana do roli gospodyni domowej i opiekunki. Po upadku talibów w 2001 roku część społeczeństwa zaczęła domagać się zmian, kobiety dostrzegły potrzebę zrównania ich praw z prawami mężczyzn. Zwolennikom reform nigdy nie udało się przejść od rodziny typu patriarchalnego do partnerskiego ze względu na opór środowisk konserwatywnych przeciwko procesom emancypacyjnym. Od chwili ponownego objęcia władzy przez talibów w sierpniu 2021 roku obserwujemy degradację pozycji kobiet, ich izolację i marginalizację.

Honor jest charakterystycznym konstruktem, który reprodukuje i aktualizuje dawne formy przemocy i opresji wobec Afganek. Stanowi oś odpowiedzialności i kontroli społecznej mężczyzny nad kobietą. Idea honoru ma źródła w islamie, ale nie jest specyficzna jedynie dla tej religii, zaś rozmaite sposoby jego interpretacji są raczej konstruktem społeczno-kulturowym (Kościańczuk, 2013). Według Najah Manasry

[...] męski honor nie zależy od osobistych osiągnięć mężczyzny, ale jest związany z odpowiednim, w świetle moralnych standardów, zachowaniem jego żony, córki i siostry. Ze względu na ścisły związek idei honoru ze stosunkiem między kobietą a jej ojcem, bratem i mężem, synem, relację tę nazywa się „relacją honorową” (Manasra, 1993, s. 8).

Rodzina pasztuńska za talibów

Współcześnie, podobnie jak w przeszłości, obserwuje się w Afganistanie odtwarzanie i podtrzymywanie konkretnych opresji poszczególnych członków rodziny wobec kobiet. Te procesy rządzą się swoistą pasztuńską logiką i wzmacniają opór przeciwko procesom emancypacyjnym. Jak stwierdza Łukasz Jureńczyk, wynikająca z tradycji i religii afgańska obyczajowość, za którą stoją konserwatywne środowiska, istotnie wpływa na upośledzenie społeczne kobiet w Afganistanie (Jureńczyk, 2019). Jak podaje Marcin Krzyżanowski, były konsul RP w Afganistanie, „[...] kobiety są w przytłaczającej większości obywatelami drugiej kategorii postrzeganymi przez przytłaczających większość członków rodziny – Afganka zawsze jest czyjąś córką, żoną, siostrą lub matką. W tradycyjnych kręgach te, które nie pełnią żadnej z powyższych ról społecznych, są

postrzegane jako pozbawione godności” (Krzyżanowski, 2015, s. 353). Podtrzymuje to stereotyp Pasztuna, który jest strażnikiem żon i córek (Rzehak, 2009). Podstawową jednostką społeczeństwa afgańskiego jest rodzina. Zazwyczaj wielodzietna, patriarchalna, patrylokalna, wielopokoleniowa i uboga. W tradycyjnej rodzinie afgańskiej, niezależnie od grupy etnicznej, przeważa model rodziny wielkiej. Obejmuje zazwyczaj od trzech do pięciu pokoleń linii męskiej, preferowane są związki między kuzynostwem. Na czele stoi najstarszy mężczyzna, który rządzi całą rodziną i jest administratorem wspólnej własności, na którą składają się dom, pola uprawne, trzoda, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe (Gawęcki, 1983).

Warto zwrócić uwagę, że Afganistan to kraj wieloetniczny, jednak na całym terytorium przeważają Pasztuni: konserwatywna grupa etniczna przestrzegająca swojego kodeksu honorowego zwanego Pasztunwali. Jak podaje Jadwiga Pstrusińska, zawiera on wzorce osobowe, zasady życia społecznego i rodzinnego, które są spuścizną po starożytnych Ariach (Pstrusińska, 2010). Charakterystyczny jest tu zbiorowy obowiązek zemsty rodowej za zbrodnie popełnione przez jednostkę (Głogowski, 2012). Pasztuni tradycyjnie byli ludnością plemienną zajmującą się pasterstwem. W rodzinie takiej pozycja kobiety zawsze była niska i wynikała z konserwatywnego modelu rodziny regulowanego prawidłami plemiennymi. Jak podaje Piotr Łukasiewicz, ostatni ambasador RP w Afganistanie, niższą pozycję kobiet można dostrzec w tradycjach związanych z zawieraniem małżeństw. Chociaż oficjalnie przyjmuje się, że to rodzina pana młodego musi wykupić pannę młodą (dać tzw. pieniądze mleczone), w praktyce jednak ojciec panny młodej jest zobligowany do zakupu wyposażenia domu młodej pary, co oznacza, że wnosi o wiele większy posag od rodziny pana młodego. Uprzywilejowana pozycja mężczyzny widoczna jest również w przypadku rozwodu (rzadkiego jeszcze wśród Pasztunów). Wystarczy, aby mąż trzy razy powtórzył formułkę: „rozwodzę się z tobą” i już może ożenić się ponownie. Kobieta musi wrócić do rodziców na minimum trzy miesiące. Do najczęstszych przyczyn rozwodów należą: bezpłodność kobiety lub brak męskiego potomka, zły temperament żony i brak posagu ze strony jej rodziców. Przy tak pojmowanych wartościach rodzinnych małżeństwo jest narzędziem walki o władzę. Odpowiednie zamążpójście decyduje o pozycji rodziny w plemienu. Zatem honor rodziny zależy od prowadzenia się kobiet, umiejętności zachowania czystości, a od trwałości małżeństwa zależy pozycja społeczna całej rodziny (Łukasiewicz, 2022).

Od lat rodzice niechętnie wysyłali swoje dzieci do szkół. Wyjątek stanowiły szkoły religijne – madrasy. Dziewczynki rzadko do nich uczęszczały, przez co możliwość zmiany ich stylu życia była niewielka. Jak podkreśla Maria Amiri, przez swoje podejście do wielowiekowej tradycji i brak modernizacji społeczeństwo od lat nie rozwija się, ale cofa. Wśród głównych form opresji kobiet badaczka wymienia bezwzględne posłuszeństwo wobec starszych, zwłaszcza ojca, co skutkuje również tym, że młodzi po ślubie zamieszkują z rodzicami męża i zadaniem kobiety jest usługiwanie reszcie

rodziny. W domach panuje podział na przestrzeń męską i kobiecą (pardah), a dzieci jej reguły poznają już od najmłodszych lat. W rodzinie afgańskiej aranżowane małżeństwa są czymś normalnym, tak samo jak małżeństwa nieletnich. Związki zawierane w obrębie krewnych, klanów, plemion (Amiri, 2013). Małżeństwa dzieci, choć maleje ich liczba, również pozostają główną przeszkodą w postępie i reprodukcją systemową przemoc wobec kobiet*.

Perspektywa feministycznej teorii reprodukcji ma za zadanie demaskowanie relacji w rodzinie opartych na dominacji. W Afganistanie idea honoru sprowadza się także do nierównomiernego podziału władzy między kobietą a mężczyzną, gdzie to głowa rodziny jest zobowiązana do kontrolowania i korygowania zachowań kobiety i jej wyborów. Normy społeczne, tradycja i przekonania religijne zabraniają wielu dziewczętom dostępu do edukacji świeckiej. Według badań prowadzonych w ramach projektu „Afghanistan Living Conditions Survey (ACLS) 2013–14. National Risk and Vulnerability Assessment” dezaprobatą rodziny jest jednym z trzech głównych powodów, dla których dziewczęta i chłopcy w wieku 6–24 lat przerywają naukę (31% dziewcząt w porównaniu z 1% chłopców). Co więcej, rodzinna dezaprobatą wobec chodzenia do szkoły jest również większym problemem dla dziewcząt niż chłopców (40% w porównaniu do 3%) (Central Statistics Organization, 2016). Podczas omawiania praktyki afgańskiego życia rodzinnego nie sposób nie wspomnieć o jego brutalnej stronie. W Afganistanie słowo „niebezpieczeństwo” rozumie się bardzo dosłownie. Zastraszanie, pobicia, porwania, zabójstwa, zamachy bombowe i inne formy przemocy są na porządku dziennym, a ich ofiarami padają przede wszystkim kobiety (Krzyżanowski, 2015). Niepewność (rzeczywista lub domniemana), w tym potencjalne ataki ze strony terrorystów i nękanie przez obcych mężczyzn, to kolejna ważna bariera, która znacznie bardziej dotyka dziewczynki niż chłopców. Podczas rządów talibów w latach 90. dziewczętom i kobietom zabroniono chodzić do szkoły, często przyczyną była ideologia popierająca zachowanie czystości przez kobiety. Chociaż rządy talibów zakończyły się w 2001 roku, a dziewczętom pozwolono później wrócić do szkoły, wiele rodzin kontynuowało te opresyjne praktyki wobec dziewcząt i zakazywało im podejmowania nauki w szkole, nawet typu religijnego (Human Rights Watch, 2017). Relacje honorowe mają związek z symboliczną władzą podmiotu nad przedmiotem. Jak podaje Pernilla Ouis, ważnym czynnikiem powodującym roztaczanie tego typu kontroli nad dziewczętami jest ucisk ekonomiczny i potrzeba zapewnienia społeczności symbolicznej kontroli i władzy, wskazanie na grupę silniejszą i słabszą (Ouis, 2009). Z powodu patriarchalnej struktury społeczeń-

* Liczba małżeństw zawieranych przez dzieci w Afganistanie spada, ale nadal są one powszechne: 9% kobiet w wieku 20–24 lat deklaruje, że wyszły za mąż przed 15. rokiem życia, a 35% w wieku 18 lat (Amiri, 2013).

stwa Afganki rzadko mają możliwość akumulacji zasobów (Krzyżanowski, 2015). Wykorzystuje się mechanizm społecznej kontroli nad nimi, straszy je groźbami molestowania seksualnego, wykorzystywania, gwałtu i ciąż pozamałżeńskich. Są to szczególnie istotne czynniki powstrzymujące rodziców przed posyłaniem córek do szkoły, przez co nie są zaspokajane ich potrzeby zdobycia wykształcenia i usamodzielnienia się od mężczyzn (Shayan, 2015). Przekonania religijne, które zakładają, że dziewczynki mają być chronione tylko w domu, również zniechęcają niektóre rodziny do posyłania córek do szkoły. Tradycyjnie uważa się, że kobiety powinny zostać gospodyniami domowymi, a wykształcone kobiety mają bardzo niewiele możliwości zatrudnienia. Ponadto normy kulturowe nakazują, aby po ślubie kobiety mieszkały ze swoim mężem i z teściami (United Nations Children's Fund, 2019, s. 10). Wpisuje się to w perspektywę feministycznej teorii społecznej reprodukcji, która zakłada, że praca kobiety, nie tylko w wymiarze ekonomicznym i zarobkowym, lecz także rozumiana jako każda jej aktywność, pozostaje pod ścisłą kontrolą ze strony mężczyzn. Można tu przytoczyć słowa, które wypowiedziała Katarzyna Szopa: „Kaźde jednorako ukonstytuowane ciało uczestniczy w reprodukcji wspólnej rzeczywistości społecznej i jest ekspresją tej społecznej całości. Seksizm od dawna służy do uzasadnienia nierówności i dominacji mężczyzn nad kobietami i utrwała dalszy wyzysk” (Szopa, 2023, s. 7). Afganki mają ograniczony dostęp do edukacji i niewielkie możliwości zdobycia majątku. Poza tym powszechnym zjawiskiem jest opisana już izolacja kobiet od świata zewnętrznego (pardah) i daleko idące ograniczenia w swobodzie poruszania się, zwłaszcza na terenach wiejskich. W związku z tym były konsul pokusił się o stwierdzenie, że „w przypadku Afganek «szklany sufit» znajduje się przy samej podłodze” (Krzyżanowski, 2015, s. 355).

Jak podkreśla Wojciech Stankiewicz, zgodnie z opresyjną koncepcją konserwatywnych muzułmanów reprodukcją historyczne formy przemocy wobec kobiet, ograniczenia w ubiorze i wyglądzie kobiet pochodzące z zapisów zawartych w Koranie wynikają z chęci ich ochrony. „Broni się niewiasty przed złymi wpływami świata zewnętrznego. Muzułmanki noszą burki, które są traktowane jako «pozytywne» prawo wobec kobiety. Zasłonięte ciało daje poczucie bezpieczeństwa, chroni je przed molestowaniem i obrażaniem” (Stankiewicz, 2009, s. 216). Religia odnosi się nie tylko do zasad dotyczących kobiecego ubioru, lecz także zwraca uwagę na jej wygląd zewnętrzny. Przepisy te są bardzo drobiazgowo i szczegółowe. Kobiety nie mają prawa pokazywać jakiegokolwiek części ciała nikomu poza swoim własnym mężem. Stosowanie wszelkich osłon i nakryć to religijny obowiązek każdej kobiety (Stankiewicz, 2009).

W Afganistanie za rządów talibów jedynym dopuszczanym strojem była burka, zwana także czadori, traktowana przez nich jako symbol afgańskiej kobiety. Jednocześnie była to jedna z najbardziej radykalnych na świecie form zasłaniania ciała, mająca utrzymywać dyscyplinę i etykietę, chronić niezwykle opresyjny i niesprawiedliwy

system społeczny. Kobieta tak ubrana nie stanowiła już obiektu seksualnego pożądania (Stankiewicz, 2009). W 1997 roku w Afganistanie wydano zarządzenie, według którego kobietom zakazano noszenia obuwia na wysokim obcasie, by nie wydawać nim dźwięków, oraz wprowadzono zakaz korzystania z kosmetyków (jedyne dopuszczalne kosmetyk to czarny proszek do oczu – khol). Jak podaje W. Stankiewicz, na przykład za malowanie ust groziło obcięcie warg. Kolejne zakazy dotyczyły noszenia kolczyków, depilacji brwi, dopinania sztucznych włosów, natomiast dopuszczalne było farbowanie włosów. Całkowicie zakazane było uwodzicielskie poruszanie się, gesty, mowa oraz dzwonięcie ozdobami w celu pobudzenia męskiej wyobraźni seksualnej (Stankiewicz, 2009).

Belquis Ahmadi i Mohammad Osman Tariq uważają, że dekret talibów w sprawie hidżabu nie tylko jest sprzeczny z historią i kulturą Afganistanu, lecz także demonstruje wąskie rozumienie islamu przez samych talibów. W swojej pracy wspomniani badacze kategorycznie odrzucają narrację, że burka jest częścią tradycyjnego afgańskiego ubioru kobiet (Ahmadi, Osman Tariq, 2022). Świadczy to o tym, że talibowie stworzyli swój własny system odpowiadający za ograniczenie praw kobiet, a następnie po przejściu władzy w 2021 roku go reprodukują. Nie jest zatem prawdą, że talibowie starają się odtwarzać historyczne formy opresji, ale tworzą coraz nowsze, które następnie stają się integralną częścią społeczeństwa. Jednak P. Łukasiewicz podkreśla, że burka może być odbierana jako narzędzie opresji wobec kobiet, natomiast według niego jest zaporą przed przemocą ze strony mężczyzn. Stanowi ochronę, pod którą mogą nosić normalne ubrania, biżuterię, makijaż, a jej zakładanie jest tarczą przed gwałtami, zaczepkami i napaściami ze strony nie tylko talibów, lecz także zwykłych mężczyzn (Łukasiewicz, 2022). Jak podaje Ł. Jureńczyk (2019), Amnesty International odnotowała tysiące przypadków przemocy wobec kobiet, np. oblania ich kwasem oraz zabójstw honorowych. Większość tego typu spraw nie jest jednak zgłaszana na policję. Wśród głównych powodów tej bierności można wymienić bezczynność władz w pociąganiu sprawców do odpowiedzialności karnej, tradycyjne obyczaje stawiające mężczyznę ponad prawem, zastraszanie, stygmatyzacja ofiar i ich strach przed negatywnymi konsekwencjami w przyszłości (Jureńczyk, 2019).

Jeszcze w latach 90. polityka talibów względem pracy kobiet była nie mniej rygorystyczna. Kobiety dla talibów nie stanowiły żadnego potencjału ekonomicznego i dlatego nie mogły pracować razem z mężczyznami. W celu uwiarygodnienia tej opresyjnej zasady, niezgodnej z tradycją afgańską, talibowie uznali pracę kobiety za grzech, co miało podtrzymywać reguły usankcjonowane przez islam. Z tego powodu zakazano kobietom pojawiać się w ich dotychczasowych miejscach pracy, co znacznie zredukowało lub wręcz pozbawiło dochodów całe rodziny. Sytuacja finansowa uległa znacznemu pogorszeniu na terenie całego kraju. W najcięższej sytuacji znalazły się samotne kobiety i wdowy. W momencie odsunięcia kobiet od pracy nastąpił paraliż

głównie w administracji i w wielu innych instytucjach, w których znaczny odsetek pracowników stanowiły kobiety (Stankiewicz, 2009).

Retalibanizacja Afganistanu w 2021 roku

31 sierpnia 2021 roku Stany Zjednoczone zakończyły prowadzoną od dwóch dekad misję w Afganistanie. Administracja Donalda Trumpa podpisała porozumienie z talibami, a prezydent Joe Biden podtrzymał decyzję o wycofaniu wojsk USA i sił międzynarodowych. W takiej sytuacji NATO, które od 2003 roku dowodziło misją w Afganistanie, również podjęło decyzję o jej zakończeniu. W związku z ofensywą prowadzoną przez talibów sojusznicy liczyli się z pogorszeniem bezpieczeństwa i zapowiadali wsparcie dla Afganistanu, które miało utrudnić talibom przejęcie władzy i zmusić ich do negocjacji z rządem. Błyskawiczny upadek struktur państwowych zaskoczył NATO. W chwili wkroczenia talibów do stolicy 15 sierpnia 2021 roku sojusznicy musieli rozpocząć pośpieszną ewakuację swoich obywateli oraz byłych współpracowników narażonych na represje (Lorenz, 2021a). Jak podkreśla analityk Wojciech Lorenz z Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, przewidywano, że afgańskie siły bezpieczeństwa pozbawione amerykańskiego wsparcia będą mniej skuteczne, nie spodziewano się jednak ich całkowitego upadku. Tylko do pewnego stopnia było to spowodowane brakiem wsparcia militarnego USA. Talibowie byli dobrze przygotowani do ofensywy. Skutecznie zastraszyli społeczeństwo i poprzez serię skoordynowanych ataków na główne miasta szybko przejęli kontrolę nad Afganistanem (Lorenz, 2021b).

Patryk Kugiel podkreśla, że jeszcze w sierpniu 2021 roku talibowie odrzucili demokratyczną konstytucję i przywrócili Islamski Emirat Afganistanu, oparty na prawach szariat (w interpretacji mniej rygorystycznej szkoły hanafickiej). Najwyższą władzę sprawuje przywódca duchowy emir Hibatullah Achundzada przebywający w Kandaharze, a rząd w Kabulu, na którego czele stoi mułła Hasan Akhund, zajmuje się zarządzaniem krajem. Mimo wezwań do utworzenia rządu inkluzywnego i reprezentatywnego dla wieloetnicznego państwa nowe władze składają się niemal wyłącznie z mułłów i Pasztunów, a marginalizują inne mniejszości (m.in. Hazarów, Tadżyków, Uzbeków) oraz całkowicie pomijają kobiety. W ostatnich miesiącach coraz bardziej ograniczono prawa kobiet do pracy, edukacji i przemieszczania się. Koniec demokracji w Afganistanie oznacza też poważne ograniczenie wolności mediów i wypowiedzi oraz prawa do pokojowych protestów. Demonstracje są brutalnie rozpędzane, a aktywiści prześladowani. Od sierpnia 2021 roku działalność zakończyło ok. 200 organizacji pozarządowych, a ok. 7 tys. pracowników mediów straciło pracę (Kugiel, 2022).

Kobiety w Afganistanie od wielu lat są ofiarami radykalnego reżimu talibów – zmarginalizowali oni ich pozycję w całym społeczeństwie (Giustozzi, 2009). Polityka,

którą prowadzili talibowie, doprowadziła do wyparcia kobiet z życia gospodarczego, społecznego, a przede wszystkim politycznego. Kobiety nie mogły same opuścić domu, spotykać się z innymi, doksztalcać się, a nawet korzystać z medycznej opieki (Tortajada, 2004). Rola kobiety w Afganistanie sprowadza się jedynie do wykonywania obowiązków domowych. Jak podkreśla w swoim raporcie Amnesty International:

W ciągu niespełna roku w afgańskim społeczeństwie znacząco zwiększyła się liczba wczesnych, przymusowych i dziecięcych małżeństw, a kobiety, które odważyły się zaprotestować przeciwko wprowadzonym restrykcjom, były szykanowane, zastraszane, aresztowane, torturowane lub stawały się ofiarami wymuszonych zaginięć. Ten nagły przyrost jest spowodowany kilkoma powiązаныmi ze sobą czynnikami ekonomicznymi, humanitarnymi, brakiem perspektyw edukacyjnych i zawodowych dla kobiet oraz dziewcząt, praktyką zmuszania kobiet i dziewczynek przez ich rodziny do wychodzenia za mąż za taliba lub talibami zmuszającymi kobiety i dziewczynki do zawarcia z nimi małżeństwa (Amnesty International, 2022, s. 5).

Metodologia

Badania przeprowadzono na podstawie analizy literatury przedmiotu oraz za pomocą wywiadów z Afgańczykami oraz afgańskimi uchodźcami. Badania trwały od grudnia 2021 roku, kiedy po raz pierwszy miałam okazję odwiedzić Ośrodek dla Cudzoziemców w Grupie i poznać przebywających tam afgańskich uchodźców, do listopada 2023 roku. Respondenci przebywający w Polsce skontaktowali mnie ze swoimi rodakami oraz z uciekinierami przebywającymi w Iranie. Pytania do wywiadu były częściowo ustrukturyzowane, a odpowiedzi zapisywane w dzienniku lub nagrywane. Przeprowadzono ponad 20 kilkugodzinnych wywiadów w Ośrodku dla Cudzoziemców w Grupie oraz w mieszkaniach uchodźców w Toruniu i Warszawie. Uczestnicy zostali ewakuowani przez polski rząd w sierpniu 2021 roku z Afganistanu do Polski i początkowo przebywali na terenie ośrodków, a następnie przeprowadzili się do wynajmowanych mieszkań. Wszyscy wyrazili zgodę na uczestnictwo w badaniach i byli pod opieką Fundacji Emic w Toruniu, w której autorka jest wolontariuszką i opiekunem międzykulturowym. Początkowo badania prowadzone były w języku angielskim, obecnie prowadzone są w języku polskim i angielskim. Wywiady z Afgańczykami przebywającymi w swoim kraju i w Iranie przeprowadzono za pomocą aplikacji WhatsApp. Rolę fundamentalną miało kodowanie w procesie analizy danych, gdyż pozwoliło na wyłonienie kategorii, które następnie przyporządkowano kategoriom ujętym w perspektywie zdolności ludzkich Marthy Nussbaum (2000).

Wyniki badań

W wyniku dojścia talibów do władzy i wprowadzenia konserwatywnych dekrétów mających negatywny wpływ nie tylko na funkcjonowanie kobiet i dziewcząt, lecz także na funkcjonowanie całych rodzin, można stwierdzić, że wszystkie dziedziny życia kobiet, a co za tym idzie również rodzin, uległy deterioracji. Poprzez niemożność realizacji wymienionych zdolności, w społeczeństwie afgańskim kobiety nie są w stanie osiągnąć ani sprawiedliwości, ani równości. Jak pisze Katarzyna Szumlewicz (2020):

[...] dziś domowy feudalizm trwa w najlepsze, blokując kobietom realizację podstawowych zdolności, chociażby takich, jak edukacja, możliwość podjęcia pracy poza domem czy podejmowanie wyborów reprodukcyjnych. [...] Do tego dochodzi wyzysk pracy domowej i skupienie dóbr umożliwiających rozwój w rękach mężczyzn oraz zakazy i nakazy odnoszące się do seksu, które odbierają kobietom możliwość indywidualnej ekspresji i podejmowania samodzielnych decyzji dotyczących życia erotycznego (s. 147).

Zatem perspektywa zdolności ludzkich jest pewnym minimalnym stopniem realizacji każdej ze zdolności. Jak podkreśla M. Nussbaum (2000), w społeczeństwie blokującym chociaż jedną ze zdolności, nie można mówić o sprawiedliwości. Każda z przedstawionych dziesięciu zdolności odnosi się do pewnego wymiaru rodzinnej egzystencji.

Tabela 1

Analiza funkcjonowania rodzin afgańskich w oparciu o perspektywę zdolności
M. Nussbaum*

Zdolności	
Życie	Ponowne objęcie rządów przez talibów doprowadziło do ogromnego regresu w funkcjonowaniu rodzin w Afganistanie. Nade wszystko zamknięto szkoły dla dziewcząt powyżej 12. roku życia, zwolniono nauczycielki z wielu szkół lub zwolniły się same w obawie o własne życie. Kobietom nakazano noszenie czadori (burki) i zakazano podróżowania powyżej 75 kilometrów, a także wprowadzono nakaz chodzenia z męskim opiekunem. Kobiety aktywne do tej pory

* Narzędziem wykorzystanym do analizy było Central Human Functional Capabilities, w języku polskim funkcjonujące jako Perspektywa Zdolności Ludzkich [PZL] M. Nussbaum. Jest to minimum zdolności, które pozwalają na osiągnięcie równości i sprawiedliwości społecznej poprzez ich realizację (Nussbaum, 2000).

Zdolności

zamknięto w domu, aktywistki, dziennikarki, polityczki obawiają się zamachu na swoje życie i ukrywają się od wielu miesięcy. Nie czują się bezpiecznie, w każdej chwili talibowie mogą je zaczepić na ulicy i skazać za błahe przewinienie, takie jak noszenie obuwia na wysokim obcasie, korzystanie z kosmetyków, malowanie ust, noszenie kolczyków, depilację brwi, dopinanie sztucznych włosów, uwodzicielskie poruszanie się, gesty, mowę. Nawet dzieci nie mogą ubierać się w zachodnie ubrania z nadrukami z bajek. Na ulicznych reklamach zamalowano kobiece sylwetki i twarze. Obawa o utratę życia bezustannie dotyczy wszystkich członków rodziny.

Zdrowie

Za czasów talibów nie można mówić o dobrostanie całych rodzin. Po pierwsze kobiety nie mogą korzystać z opieki medycznej, jeśli nie są badane przez kobiety. W momencie kiedy lekarki zostały zwolnione, nie ma kto zaopiekować się kobietami i ich dziećmi. Większość z programów szczepień została wstrzymana, przez co polityka prozdrowotna i profilaktyka chorób dziecięcych uległa zanikowi. Brak jest obecnie edukacji zdrowotnej wobec kobiet i matek, nie mają one nawyków higienicznych i podstawowej wiedzy na temat chorób. Dzieci nie są leczone z powodu braku pieniędzy, nawet łatwo uleczalne do tej pory choroby powodują wysoką śmiertelność wśród Afgańczyków.

W Afganistanie służba zdrowia była na bardzo niskim poziomie, działały natomiast prywatne placówki zdrowotne, które po dojściu do władzy talibów straciły znaczną część personelu, zwłaszcza pracowników zagranicznych. Również organizacje pozarządowe przestały dostarczać leki i żywność. Bogatsi Afgańczycy wyjeżdżają na leczenie do Iranu i Pakistanu, jeśli uda im się uzyskać wizę humanitarną, której koszt wynosi kilkaset dolarów.

Mężczyźni nie mogą się leczyć, ponieważ jako jedyni żywiciela rodziny nie mogą sobie pozwolić na nieobecność w pracy lub ich na to nie stać.

**Integralność
cielesna**

Ponieważ wiele kobiet nie ma możliwości podjęcia pracy, to dzieci zatrudniane są na stanowiskach, które mogą skutkować chorobą, urazem, a nawet śmiercią z powodu niebezpiecznych warunków pracy i nieegzekwowania standardów bezpieczeństwa i zdrowia. Dzieci w Afganistanie zazwyczaj pracują przez długie godziny za niewielką stawkę, a czasem bez wynagrodzenia. Płatne prace wykonywane przez nie obejmują: domowe wyrabianie dywanów, haftowanie lub krawiectwo, pracę niewolniczą w cegielniach, w przemyśle metalowym jako blacharze i spawacze, w kopalniach, w rolnictwie, na ulicach jako sprzedawcy, czyściciele butów i żebracy. Dzieci pomagają przy pracach domowych lub na ziemi swoich rodzin. Pracodawcy

 Zdolności

zmuszają je do całkowitego opuszczenia szkoły, co skutkuje tym, że prawdopodobnie do końca życia pozostaną analfabetami. Taka sytuacja miała miejsce podczas poprzednich rządów talibów. Wiele osób, nawet z wyższych warstw społeczeństwa, nie potrafi czytać i pisać, nie zna języków obcych, ponieważ po odejściu talibów nie czuli już potrzeby nauki.

Brak odpowiedniego pożywienia, słaby dostęp do placówek medycznych i edukacyjnych, migracje ze wsi do miast prowadzące do wzrostu ubóstwa w miastach, dzieci na ulicach i dzieci żebraków – wszystko to powoduje rozpad rodzin. Zwiększa to bezbronność dzieci i naraża je na sytuacje przemocy i wyzysku.

W patriarchalnym społeczeństwie afgańskim władzę nad dzieckiem mają rodzice. Zarówno ojcowie, jak i matki traktują dzieci jako swoją własność. Zatem rodzice i nauczyciele nie tylko przyjmują surowe metody dyscyplinowania dzieci, lecz także nie ma zbyt wiele sprzeciwu wobec tej surowości.

Zmysły,
wyobraźnia,
myślenie

Ministerstwo Spraw Kobiet, utworzone w 2001 roku, zostało zlikwidowane przez talibów we wrześniu 2021 roku i zastąpione Ministerstwem Szerzenia Cnoty i Zapobiegania Występkom, odpowiedzialnym za wdrażanie prawa islamskiego w Islamskim Emiracie Afganistanu w rozumieniu talibów.

Talibowie skutecznie zabronili dziewczętom zdobywania wykształcenia innego niż podstawowe przez zamknięcie przed nimi szkół średnich. We wrześniu 2021 roku minister edukacji talibów ogłosił, że na uniwersytetach będzie obowiązywać segregacja płciowa i islamski kodeks ubioru. Potem zamknęli uniwersytety przed kobietami.

Wszystkie uczennice, nauczycielki i personel w szkołach podstawowych muszą nosić islamskie szaty: abaje i nikab, a w niektórych skrajnych przypadkach burki, które zakrywają włosy, ciało i większość twarzy.

Emocje

Kobiety nie są w stanie funkcjonować normalnie. Nie mają opieki psychologicznej. Najbardziej cierpią te z nich, które doświadczyły dobrodziejstw westernizacji i teraz ich pozycja została zdegradowana do roli „gadającego mebla”. Kobiety ze społeczności plemiennych, mieszkanki wsi, w zasadzie nie odczuły zmiany swojej sytuacji po dojściu talibów do władzy, w związku z tym, że ich życie jest tak samo trudne, jak było przed 2021 rokiem. Tylko kobiety z wyższych warstw społecznych odczuły zmianę swojego położenia, są zdruzgotane niemożnością kontynuowania nauki i podjęcia pracy. Dla nich życie się skończyło. Wiele kobiet nie może nawet się sprzeciwić przeciwko aranżowanemu małżeństwu, którego nie miały

Zdolności

	<p>w swoich planach. Coraz częściej słyszy się o samobójstwach wśród młodych kobiet, chociaż nikt nie prowadzi statystyk. Wiele z młodych kobiet podpada się lub pije żrące środki, aby tylko odebrać sobie życie.</p>
Rozum praktyczny	<p>Afganki od zawsze musiały słuchać starszych i podporządkować się mężczyznom. Z wyjątkiem krótkiego okresu, kiedy Afganistanem rządziła komunista, kobiety nigdy nie miały żadnych praw, a te które zostały ustanowione, nigdy nie były respektowane przez mężczyzn.</p>
Stowarzyszanie się	<p>Kobiety i dziewczynki nie mają możliwości angażowania się w jakiegokolwiek formy społecznych interakcji. Od 12. roku życia, wraz z odejściem ze szkoły, skazane są na samotność. Mogą wykonywać jedynie obowiązki domowe. Nie wolno im oddalać się od domu, spotykać z koleżankami. Dodatkowo w obawie o utratę honoru nie wolno im podejmować żadnych samodzielnych decyzji, są skazane na zamknięcie w pardzie, czyli kobiecej części domu. Mogą się porozumiewać między sobą jedynie przez telefon. Coraz więcej kobiet uzależnia się od telefonów komórkowych, z których korzystają <i>non stop</i>. Wśród pozbawionych pracy afgańskich kobiet coraz większą furorę robią hinduskie filmiki wstawiane na Facebooka, Shorts czy YouTube. Oczywiście jest to zakazane i uzależnione od dostępu do internetu. Również dziewczynki, które nie mogą chodzić do szkoły, uzależniają się od treści w internecie i spędzają z telefonem całe dni. Część z nich stara się kontynuować naukę za pośrednictwem internetu i programów offline opracowanych podczas pandemii COVID-19. Część dziewcząt uczęszcza na nielegalne lekcje prowadzone potajemnie przez nauczycielki. Grozi za to jednak kara chłosty, jeśli talibowie odkryją, że pobierają lekcje.</p>
Bliskość z naturą	<p>Ponieważ od kilku miesięcy kobiety nie mają prawa wstępu do parków, nie mogą wyjść z domu bez męskiego opiekuna, a w zasadzie każde jej wyjście z domu może zakończyć się nieprzyjemnym spotkaniem z talibami, kobiety ograniczyły swoją aktywność. Podobna sytuacja miała miejsce w trakcie pandemii COVID-19, są więc przyzwyczajone.</p>
Zabawa	<p>Jest to jedna z najważniejszych zdolności. Dziewczynkom nie stwarza się warunków do zabawy, ekspresji. W Afganistanie od najmłodszych lat przyucza się dziewczynki do roli matki. Zamiast chodzić do szkoły czy odrabiać lekcje, muszą zajmować się młodszym rodzeństwem. Ma to miejsce nawet w najbogatszych rodzinach. Przygotowywanie posiłków, obsługa gości to obowiązki dzieci afgańskich. Jedną z rozrywek chłopców jest puszczenie latawców. Talibowie</p>

 Zdolności

zakazali oglądania programów rozrywkowych w telewizji, w tym Bollywood z Indii, słuchania muzyki, organizowania ślubnych przyjęć. Często Afgańczycy narażają swoje życie, aby zaznać choć trochę przyjemności i słuchają w smartfonach muzyki czy oglądają filmy zagraniczne. W każdej chwili mogą zostać zdradzeni przez sąsiadów. Nawet rozmowa przez telefon z obcokrajowcem może skończyć się dla nich tragicznie.

 Kontrola nad
własnym
otoczeniem

Talibowie wzmacniają patriarchalny system Afganistanu, w którym mężczyźni decydują w imieniu kobiet, legitymizuje się kontrolę mężczyzn nad kobietami, poniżanie kobiet w miejscach publicznych, przemoc domową, nękanie i ucisk afgańskich kobiet i dziewcząt.

Kontrola urodzeń jest obecnie niemożliwa ze względu na brak kobiet wykonujących zawód ginekologa. Planowanie rodziny stało się utopią. Zgodnie z nakazem Koranu pożądana jest możliwie największa ilość dzieci. Niestety z powodu braku opieki lekarskiej bardzo wysoka jest śmiertelność wśród dzieci. Także narodziny dziewczynek w zubożałym społeczeństwie są coraz częściej witane obojętnie. Liczą się tylko synowie, będący zabezpieczeniem rodziców na przyszłość.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych wywiadów.

Po wycofaniu się wojsk amerykańskich z Afganistanu i przejęciu władzy przez talibów obserwujemy nagłe pogorszenie się sytuacji kobiet i dziewcząt, co ma wpływ na funkcjonowanie całej rodziny. Zgodnie z systemową teorią rodziny zmiana pozycji jednego członka rodziny ma wpływ na pozostałych. Zatem w sytuacji pogorszenia się pozycji kobiety afgańskiej, co wiąże się choćby z niemożnością podjęcia przez nią pracy, mężczyźni w rodzinie również tracą bezpieczeństwo finansowe, ponieważ kobiety w ostatnich dwóch dekadach, zwłaszcza w miastach, dokładały się do życia. Poza tym, kiedy dziewczynki przestały uczęszczać do szkoły i nie mają żadnych perspektyw na polepszenie swojej sytuacji życiowej w przyszłości, jedyną drogą na wyjście z niepewności jest dobre zamążpójście. Rodziny wydają za mąż dziewczynki, które w normalnych warunkach mogłyby kontynuować edukację. Jako badacze możemy zadać sobie jednak pytanie, czy powrót do tradycyjnych wartości rodzinnych sprzed 2001 roku i rządów prozachodnich to powrót do homeostazy rodziny czy też nie. Należy pamiętać, że większość społeczeństwa traktowała obce kulturowo wpływy amerykańskie jako sprzeczne z wartościami wyznawanymi przez siebie, a emancypacja dotyczyła tylko wąskiej grupki kobiet.

Na funkcjonowanie rodzin afgańskich i wypełnianie ich ról bardzo duży wpływ ma niski poziom bezpieczeństwa w kraju i notoryczne zagrożenie ze strony talibów. Prowadzi to do niemożności przemieszczania się w takim zakresie, jaki jest niezbędny

do utrzymania rodziny. Wiele osób w obawie o swoje życie nie wychodzi z domów. W związku z tym pozostali członkowie wielkiej rodziny zmuszeni są łączyć na utrzymanie tych ukrywających się. Mamy zatem do czynienia ze specyficzną ekonomiczną zależnością od innych członków rodziny, nie tylko kobiety od męża. Cała wielopokoleniowa rodzina nie może zgromadzić kapitału. Niemożność podjęcia edukacji i pracy przez wszystkie kobiety w rodzinie dodatkowo pogłębia jej ubożenie. Niestety powszechnie uznaje się emancypację kobiet za element obcy, a co za tym idzie – opresyjny wobec wartości rodzinnych wyznawanych przez Afgańczyków. Działają to na niekorzyść kobiet i zmiany ich pozycji w rodzinie.

Zakończenie

Jak podkreśla P. Kugiel, ekspert z Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, stopniowe ograniczanie praw kobiet i ignorowanie apeli społeczności międzynarodowej pokazuje, że wbrew wcześniejszym zapowiedziom talibowie odtwarzają radykalną wersję swoich rządów z lat 1996–2001. Brak innych znaczących sił militarnych i politycznych w kraju powoduje, że szansa na utratę władzy przez talibów w przyszłości jest niska. Sankcje międzynarodowe zamiast skłonić ich do ustępstw, głównie uderzają w społeczeństwo (Kugiel, 2022). Zgodnie z feministyczną teorią reprodukcji społecznej niestety najwięcej na tym tracą kobiety i dzieci, od lat traktowane jak obywatele drugiej kategorii. Podejście talibów do kwestii praw kobiet budzi największe emocje na Zachodzie, gdzie zapomina się, że pozycja kobiet w Afganistanie od zawsze była niska, co wynikało nie tyle z religii, ile z reprodukowanego opresyjnego, konserwatywnego modelu rodziny, regulowanego prawami plemiennymi i kodeksem pasztuńskim. Nie udało się tego zmienić przez ostatnie dwie dekady, ponieważ opór tkwiący w społeczeństwie był silniejszy od prób zrównania praw kobiet przez garstkę polityków i edukatorów. Jedyne, co możemy zrobić, to wspierać afgańskich uchodźców i ich rodziny i mieć nadzieję, że kiedyś powrócą do swojego kraju i rozpoczną jego odbudowę po raz kolejny.

Bibliografia

- Ahmadi, B., Osman Tariq, M. (2022). *How the Taliban's hijab decree defies Islam* [Jak dekret talibów dotyczący hidżabu przeciwstawia się islamowi]. Pobrane z: <https://www.usip.org/publications/2022/05/how-talibans-hijab-decree-defies-islam>.
- Amiri, M. (2013). Dzieci w Afganistanie. W: D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.), *Dziecko w Oriencie: Praca zbiorowa* (ss. 120–123). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

- Amnesty International (2022). *Afganistan: Rok bez praw kobiet pod rządami talibów*.
Pobrane z: <https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2022/10/Executive-Summary-Afganiastan.pdf>.
- Central Statistics Organization (2016). *Afghanistan Living Conditions Survey 2013–2014: National risk and vulnerability assessment* [Badanie warunków życia w Afganistanie 2013–2014: Krajowa ocena ryzyka i podatności na zagrożenia]. Kabul: Central Statistic Organization.
- Gawęcki, M. (1983). *Wieś środkowego i północnego Afganistanu*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Giustozzi, A. (2009). *Koran, kalasznikow i laptop: Rebelia neotalibów w Afganistanie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Głogowski, A. (2012). *Af-Pak: Znaczenie zachodniego pogranicza pakistańsko-afgańskiego dla bezpieczeństwa regionalnego w latach 1947–2011*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Human Rights Watch (2017). *“I won’t be a doctor, and one day you’ll be sick”: Girls’ access to education in Afghanistan* [„Nie będę lekarzem, a ty kiedyś zachorujesz”: dostęp dziewcząt do edukacji w Afganistanie]. Pobrane z: <https://www.hrw.org/report/2017/10/17/i-wont-be-doctor-and-one-day-youll-be-sick/girls-access-education-afghanistan>.
- Jureńczyk, Ł. (2019). Społeczna pozycja kobiet w Afganistanie po 2014. *Problemy Polityki Społecznej*, 45, 11–29.
- Kościańczuk, M. (2013). *Oczyrna Palestynek: Taktyki reinterpretacji uniwersum wartości w kontekście kategorii bezpieczeństwa i zagrożenia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Krzyżanowski, M. (2015). Udział kobiet w afgańskim życiu politycznym w teorii i praktyce: Wstęp do analizy. *Studia Erasmiana Wratislaviensia*, 9, 351–375.
- Kugiel, P. (2022). *Afganistan rok po przejściu władzy przez talibów*. Pobrane z: <https://www.pism.pl/publikacje/afganistan-rok-po-przejeciu-wladzy-przez-talibow>.
- Lorenz, W. (2021a). *Przejęcie przez talibów władzy w Afganistanie – konsekwencje dla NATO*. Pobrane z: <https://www.pism.pl/publikacje/przejecie-przez-talibow-wladzy-w-afganistanie-konsekwencje-dla-nato>.
- Lorenz, W. (2021b). *Zwycięstwo talibów w Afganistanie – konsekwencje wewnętrzne i międzynarodowe*. Pobrane z: <https://www.pism.pl/publikacje/zwyciestwo-talibow-w-afganistanie-konsekwencje-wewnetrzne-i-miedzynarodowe>.
- Łukasiewicz, P. (2022). *Talibowie: Przekleństwo czy nadzieja Afganistanu*. Kraków: Mando.
- Manasra, N. (1993). *Palestinian Women: Between Tradition and Revolution* [Palestyńskie kobiety: między tradycją a rewolucją]. W: E. Augustin (red.), *Palestinian women: Identity and experience* (ss. 7–22). London – Atlantic Highlands: Zed Books.

- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development: The capabilities approach* [Kobiety i rozwój człowieka: podejście oparte na możliwościach]. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Ouis, P. (2009). Honourable traditions? Honour violence, early marriage and sexual abuse of teenage girls in Lebanon, the Occupied Palestinian Territories and Yemen [Honorowe tradycje? Honorowa przemoc, wczesne małżeństwa i wykorzystywanie seksualne nastolatek w Libanie, na okupowanych terytoriach palestyńskich i Jemenie]. *International Journal of Children's Rights*, 17, 445–474. DOI: 10.1163/157181808X389911.
- Pstrusińska, J. (2010). O walce w pasztuńskim kodeksie honoru. W: T. Gacek, J. Pstrusińska, M. Rzepka, C. Galewicz (red.), *Miscellanea Afghantica Cracoviensia* (ss. 117–122). Kraków: Persepolis.
- Rzehak, L. (2009). Remembering the Taliban [Pamiętamy o talibach]. W: R. D. Crews, A. Tarzi (red.), *The Taliban and the crisis of Afghanistan* (ss. 182–212). Cambridge: Harvard University Press.
- Shayan, Z. (2015). Gender inequality in education in Afghanistan: Access and barriers [Nierówność płci w edukacji w Afganistanie: dostęp i bariery]. *Open Journal of Philosophy*, 5(5), 277–284. DOI: 10.4236/ojpp.2015.55035.
- Stankiewicz, W. (2009). Pozycja społeczna kobiet według nauki islamu za rządów talibów. *Studia Gdańskie*, 25, 213–236.
- Szopa, K. (2023). Krytyczne ujęcie feminizmu interseksjonalnego z perspektywy feministycznej teorii społecznej reprodukcji. *Teksty Drugie*, 3, 249–264.
- Szumlewicz, K. (2020). Utopia „perspektywy zdolności” Marthy Nussbaum. W: R. Włodarczyk (red.), *Utopia a edukacja: t. 4, Dysonanse, kontrasty i harmonie wyobrażeń świata możliwego* (ss. 143–164). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tortajada, A. (2004). *Zdławiony krzyk*. Warszawa: Wydawnictwo Amber.
- United Nations Children's Fund (UNICEF) (2019). *Afghanistan – Education equity profile for adolescent girls* [Afganistan – Profil równości edukacyjnej dla dorastających dziewcząt]. Pobrane z: <https://www.unicef.org/rosa/reports/afghanistan-education-equity-profile-adolescent-girls>.